

Opponensi vélemény

Horváth Sándor:

***Mindennapi kollaboráció a szocialista korszakban:
mindennapi társadalmi gyakorlatok és politikai
participáció egy élettörténetben***

című akadémiai doktori értekezéséről

Horváth Sándor akadémiai doktori értekezése évtizedes kutatómunka nagyszabású és figyelemre méltó összegzése. A szerző pályakezdésétől kezdődően, elismerésre méltó következetességgel, széleskörű tájékozottsággal próbálja meg - újra - értelmezni az államszocialista korszak Magyarországnak, magyar társadalmának a működését. Ennek a törekvésnek fontos eleme a kutatói perspektíva megváltoztatása (egyfajta sajátos alulnézet), a mindennapi élet, a mindennapi társadalmi gyakorlatok vizsgálata. Ez teszi lehetővé számára, hogy a történeti folyamatokat, társadalmi változásokat elsősorban ne a hagyományos egyén, társadalom, hatalom összefüggéseiben vagy a klasszikus eseménytörténet szempontjából vizsgálja, hanem a megélt történelem, a történeti tapasztalat, az egyes ember élettörténetének, a személyes történelemnek a szempontjaiból. Ehhez megfelelő elméleti háttérrel, értelmezési keretet, kereteket is terem önmagának, erősen támaszkodva a vonatkozó nemzetközi történeti, történetelméleti irodalomra. S erről imponáló áttekintést is ad az értekezés bevezetésében.

Bő két évtizedes tudományos munkásságát meghatározza ez a fajta szemléleti nyitottságra épülő gondolkodásmód, aminek alapelemei már első, komoly figyelmet keltő munkájában, a Sztálinváros alapítástörténetének társadalmi viszonyait vizsgáló monográfiájában is jelen voltak.

Horváth Sándor ismert és elismert kutatója a modernkori magyar történelemnek, ezen belül az államszocialista korszaknak. A tágabb és a

szűkebb értelemben vett témakörben számos magyar és idegen nyelvű publikációja látott napvilágot.

Az értekezés keretében is vizsgált mindennapi élet, az államszocialista korszak mikro és személyes története igen érdekes és fontos kutatási téma, hiszen a korszak és a rendszer működésének jobb megértéséhez megkerülhetetlen ez a fajta tematikus és módszertani megközelítés. Jól látható, hogy Horváth Sándor disszertációja egy szerves, átgondolt tudományos építkezésre épülő kutatómunka eredménye és egyben nagyszabású összegzése, azzal együtt is, hogy néhány évvel ezelőtt ennek egy változata könyv formájában megjelent már.

Ahogy a szerző a bevezetésben megfogalmazta, munkája annak a kérdésnek a jegyében született, miként ismerhető meg a szocialista korszak mindennapjainak a története? Milyen társadalmi, gazdasági és politikai hatások befolyásolták az egyes emberek életét? Milyen kényszerek és lehetőségek voltak az egyes emberek döntéseiben és miként befolyásolták ezek az életstratégiákat? Mennyire és hogyan volt jelen a politika, az ún. „nagy történelem” az egyes ember életében a 20. század második felében.

A szerző ezekre kérdésekre próbál meg válaszokat adni, 443 oldal terjedelmű értekezésében, többnyire sikerrel. A doktori eljárás szabályaiban meghatározott, formai, stiláris és nyelvi követelményeknek megfelelő, logikus szerkezetű és felépítésű munkát egy, a historiográfiai és módszertani kérdéseket áttekintő részletes bevezető után, összesen 13 alfejezetből álló 3 főfejezet követi. A munkát a vizsgált téma kutatási eredményeit összefoglaló fejezet zárja le, amit részletes forrás- és szakirodalom jegyzék egészít ki. A monográfia jegyzetelése pontos, jól áttekinthető, szakszerű. A jelölt szakirodalmi tájékozottsága a vizsgált kérdésnek mind a társadalom- és történetelméleti, mind a kapcsolódó történeti, szociológiai munkák terén igen széleskörű.

Horváth Sándor – a téma jellegéből és a feldolgozás módjából következően is, igen nagy mennyiségű forrásanyagot dolgozott fel, gyakorlatilag az elérhető releváns források teljes körét megpróbálta elérni. Az ÁBTL mellett, a Budapesti Fegyház és Börtön Irattárában, Budapest Főváros

Levéltárában, az MNL Fejér Megyei, Heves Megyei, Nógrád Megyei Levéltárában, az MNL Országos Levéltárában, a MÁV Irattárában, Székesfehérvár MJV Városi Levéltárában folytatott széleskörű kutatásokat. S emellett interjúkra és a korszak sajtójára is támaszkodott.

A szerző gyakorlatilag egy olyan társadalomtörténeti elemzés megírására tesz kísérletet, aminek a középpontjában az egyes ember, a döntései, a választásai állnak a 20. század második felének társadalmi, gazdasági és politikai adottságai, feltételei között. S persze ebben az értekezésben, a korábbi könyvváltozatot helyenként kiegészítve, nem egyszerűen csak egy ember történetét meséli el, hanem egy korszakét és az egész országét. Hiszen az adott tér és idő nyilvánvalóan befolyásolta a személyes döntéseket, élet-, és túlélési stratégiákat.

Horváth Sándor tehát egyfajta, sajátos mikrotörténelmet (is) ír, amiben a főszereplő, Gy. élettörténetén keresztül mutatja be a „nagy” történelem eseményeit, a politikai és társadalmi mechanizmusokat és azok működését. Vagyis az ún. „nagy történelem” eseményeit a „kisember(ek)” szemüvegén keresztül ábrázolja és elemzi, s így a történelem megélhetővé válik, a folyamatok életszerűvé, emberközelivé válnak. A szerző a mikro- és a makroszint közötti léptékváltásban professzionálisan vált, amikor kell és a kettő között álló mezo-szintet sem hagyja ki.

A szerző az értekezésben egy vasutasként, majd bányászként, illetve - nem mellékesen – élete nagy részében a magyar állambiztonság hálózati személyeként dolgozó férfi és szűkebb-tágabb társadalmi környezet mindennapjairól írt. A szerző a főhősére vonatkozó lehető legtöbb forrást (levéltári dokumentumokat, interjúkat stb.) igyekezett összegyűjteni, ám „teljes” életutat még sem tudott és talán nem is kívánt alkotni. Ez részben érthető, hiszen Gy. inkább csak valamilyen rendkívüli esemény kapcsán került a történész szeme elé. Például akkor, amikor a miskolci pályaudvar raktárában lopáson érték; vagy amikor 1945 elején az ő feljelentése nyomán a nyilasok kivégeztek egy ruszin vasutast, és emiatt népbíróvási eljárást indítottak Gy. ellen; illetve amikor több mint harminc évig jelentéseket írt az állambiztonság részére. A közbeeső időkből alig maradt fenn nyom,

hiszen „csak” dolgozott, ezt pedig senki sem tartotta fontosnak lejegyezni. 1956-os tevékenységéről is alig tudhatunk valamit, pedig munkástanácsstag és nemzetőrparancsnok-helyettes volt. Ennek kapcsán viszont érdemes megjegyezni, hogy legalább az értekezéssé átformált, bővítettebb szövegben meg kellett volna kísérelni a „főhős” életpályájának még teljesebb bemutatását. Különösen akkor, ha a szerző azzal az elméleti és módszertani szemlélettel próbálta meg rekonstruálni ezt az egyszerre sajátos és egyedi történetet, aminek a lényeges elemeit az értekezés bevezetésében összefoglalta. Bár az az analitikus élet- és családtörténetnek nagy kérdése: hogyan lehet megragadni annak az embernek az életét történetíró eszközökkel, aki úgymond teljesen átlagos volt, akiről csak töredékesen maradtak fenn információk? Bár ez ebben az esetben is csak részben igaz.

Önkéntelenül is adódik a kérdés: Miért lehet érdekes Gy. története történettudományi szempontból? Magától értetődően nem azért, mert híres ember vagy különösen hatékonyan dolgozó ügynök/besúgó lett volna. Sokkal inkább azért, mert gyakorlatilag egy átlagember volt a sok közül a 20. század második felében, akit 1956-után megtalált magának az állambiztonság és a második világháborús, illetve az 1956-os tevékenysége kapcsán beszervezte. Jelentései sem voltak igazán fontosak, hiszen egy-egy konkrét esettől eltekintve, elsősorban a bel és külpolitikai közhangulatot adják vissza, de ezeket egyébként is megírták a pártalapszervezetek a hangulatjelentéseikben. Bár úgy tűnik, hogy Gy.-vel történtek az események, mégis inkább olyan átlagember volt, aki nem annyira sodródott, életének különböző eseményei nem pusztán a véletlenek összjátékára vezethetők vissza. Sokszor dönthetett volna másként is, akár a háború alatt, akár a háború után. A kezdeti évek után maga döntött az ügynöki/besúgói tevékenységének a fenntartásáról is, így az együttműködés végül nemcsak egy feladattá, hanem életformájává vált, egészen a legutolsó pillanatig, 1989 júniusáig, amikor egyik utolsó feladatként Nagy Imre újratemetésének helyi visszhangjáról jelentett. Sokatmondó az is, hogy 1989 augusztusában kérte ugyan a

titkosszolgálatától a kapcsolat megszakítását, de aktáját közben már júliusban lezárták. Gy. 1996-ban halt meg; életében sosem derült ki, hogy szinte minden helyi ismerőséről jelentett. Érdeemes lett volna esetleg megpróbálni egy kapcsolati hálót felrajzolni ennek kapcsán.

Horváth Sándor nem egy lineáris történetet tár fel és elemez, inkább az idősíkok, a terek és a léptékek dinamikus váltakozására építi értekezését, ami sajátos dinamikát kölcsönös az értekezés egy részének. Az elbeszélés egy 2012-es újsághírrrel indít, amely a húszas-harmincas évek arisztokráciájának világához vezeti az olvasót, majd ezen keresztül juthatunk el az 1945-ben történetekhez és a Gy. elleni népbírószági eljáráshoz. Gy. második perbefogása kapcsán bemutatja a terenyeyi bányászkolónia történetét, illetve Gy. felmenőit és életét. 1956 kapcsán kerül elő Gy. szociáldemokrata apósának politikai előélete, illetve annak családja, ami révén a történet visszaugrik a 19. század végére. Az ügynöki élet/lét ismertetése viszont már alapvetően kronologikus szerkesztési elvet követ. A szerző a léptékek váltakozásával is érzékelteti, hogy a „nagy” történelem eseményei miként befolyásolhatták hősei életét.

Horváth Sándor disszertációja - célkitűzései, módszerei, szemlélete alapján - az Alltagsgeschichte irányzatához kötődik és ennek megfelelően szereplői többségéről árnyalt, „emberi” képet fest. A szerző a legkülönbözőbb forrásokat mozgósítja annak érdekében, hogy mindennapi környezetükbe helyezze vissza az ebből a közegből rendszerint kiemelten tárgyalt történéseket, hogy rekonstruálja a korabeli szereplők (lehetséges) tapasztalati horizontját: mi fogadhatta az 1945. január 27-én Székesfehérvárra érkező három vasutast, vagy egy 1945 után perbe fogott személyt a fogdában, majd a büntetése letöltése alatt a gyűjtőfogházban, és így tovább. Megtudhatjuk azt is, milyen körülmények között élt egy (leendő) ügynök és családja, hol aludtak, hogyan születtek a gyerekei, miként jutottak új, saját házhoz stb.

A munka mégsem annyira egy nógrádi bányászkolónia mindennapjairól szól – ebben is maradtak még kihasználatlan lehetőségek -, nem csak egy „hétköznapi” ember, hanem egy „hétköznapi” ügynök történetét kívánja

elmesélni. A könyv terjedelmének nem elhanyagolható részét Gy. jelentéseinek a leírása/elemzése teszi ki. Ennek során nemcsak a szövegek tartalmát vizsgálja, hanem kitér az írásképre, a terjedelemre, a papírra és az írószerre is. Az első időkben írt jelentéseket szinte egyenként veszi sorra, az utolsó évtizedek terméséről azonban sokszor csak átfogó elemzést ad. Ez annyiban érthető, hogy rutinszerűen megírt, Horváth kifejezésével élve „rituális szövegek” többnyire önmagukat ismételték, ám ezzel mintha a szerző átlépne a hétköznapi életre. Mindenekelőtt arra keresi a választ, hogy „miként válik egy hétköznapi ember 'háborús bűnössé', majd három évtizedre az állambiztonság ügynökévé”.

Horváth Sándor munkája azt is példázza, hogy a „hétköznapi emberek” nem csupán a körülmények áldozatai, a mindenkori hatalom pusztá kizsákmányoltjai voltak. A szerző - Giovanni Levit idézve - rámutat: egyetlen normarendszer sem küszöbölheti ki a tudatos választás, az egyéni döntés lehetőségét. Még akkor sem, ha ezek a döntések konkrét „társadalmi térben” születnek, amelyet nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni. Ezek a körülmények azonban nem egy elvont hatalmi akarat termékei, hanem maguk is emberi döntésekből és sokszor egészen hétköznapi tényezőkből, vágyakból, szándékokból, akaratokból épültek fel.

A nagyívű dolgozaton belül vannak bizonyos szerkesztési aránytalanságok. Számomra például az ügynökjelentést bemutató/elemző részek helyenként már erősen túlírtnak tűnnek. Elsősorban azért, mert a részletező leírás alapján is úgy tűnik, hogy lényegében nem történt semmi érdemi, pusztán az ügynök és a tartó tiszt által is működtetett masinéria zötyögött tovább, gyakran már tét nélkül, rutinból. Gyakorlatilag ugyanaz a mechanizmus, politikai és mindennapi/ügynöki gyakorlat húzódott meg a háttérben, így ez a rész már alig-alig nyújt érdemi új információkat. Ugyancsak szembeötlő, hogy ezekben a részekben már sokat gyengül a történeti elbeszélés dinamikája, ami az értekezés első felében még sokkal markánsabb volt. Itt ugyanis, amikor a történet kibontakozik, megismerjük a háttérrel a szereplőket a szerző egyfajta „történeti oknyomozást”, élettörténeti rekonstrukciót foglal össze, aminek van egy sajátos belső

lendülete. Horváth Sándor a mindennapok, az élettörténet és a személyes történelem felől vizsgálódik, ezek a történetek részletesek, nagyon érdekesek, jól szemléltetik a társadalmi mechanizmusok működését, az egyes emberek cselekvési lehetőségeit, azok korlátait is.

Miután bevallottan is az volt a szerző célja, hogy a szemlélet és perspektíva váltással új értelmezési lehetőséget teremtsen az államszocialista korszak hétköznapijaival, mindennapi társadalmi gyakorlataival kapcsolatban, munkáját ebből a szempontból érdemes mérlegre tenni. Képes volt-e egységes gondolati rendszerbe szervezni a tényeket és állításait? Adott-e érvényes elemzési szempontokat mindehhez és következetesen érvényesítette-e mindezeket munkája során? A bírálatban megfogalmazott kisebb kritikai észrevételekkel együtt is úgy vélem, hogy alapvetően igen. Gy. története egyszerre elég egyedi és átlagos ahhoz, hogy a szerző ezen keresztül sikeresen mutassa be a vizsgált korszak mindennapjait, kényszereit, jellegzetességeit és rendszerspecifikus jellemzőit is.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az értekezés szerzője egy igen összetett kérdéskör monografikus feldolgozására vállalkozott, s általában eredményesen próbált meg válaszokat keresni és találni a munkája elején megfogalmazott kérdésekre. A bírálatomban megfogalmazott kritikai észrevételekkel együtt is úgy vélem, hogy Horváth Sándor akadémiai doktori értekezése érdemi impulzust adhat a jelenkortörténet s ezen belül az államszocialista korszak fontos részkérdéseinek megvitatásához, tovább gondolásához, s a nyilvános vitára messzemenően alkalmas munka. Eredményei alapján az értekezés elfogadását s egyben az akadémiai doktori cím odaítélését javaslom a Magyar Tudományos Akadémia Doktori Tanácsának.

Valuch Tibor DSc.
egyetemi tanár EKKE
tudományos tanácsadó
TK Politikatudományi Intézete

Debrecen, 2022. augusztus 31.